

УДК 159.922:502–057.87

Л. В. Потапчук, Н. О. Кордунова

Received January 10, 2015;

Revised March 03, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У статті розглянуто особливості прояву екологічної свідомості студентської молоді за умов суспільних перетворень у сучасному українському суспільстві. З'ясовано, що негативний вплив економічних, політичних перетворень зумовлює появу викривлень нормативної свідомості особистості. Таке викривлення впливає й на формування екологічної свідомості студентської молоді. У роботі проаналізовано наукові підходи до розуміння понять «свідомість», «екологічна свідомість». Зазначено, що свідомість – це вищий рівень психічної активності та психічного відображення суб'єктивних образів суб'єктивного світу, активності людини в освоєнні об'єктивної дійсності. Показано, що одне з вагомих місць у структурі свідомості посідає екологічна свідомість, спрямована на організацію і трансформацію навколишнього світу відповідно до власних потреб та намірів. Наведено результати емпіричного дослідження щодо рівня сформованості екологічної свідомості студентської молоді. Визначено аспекти екологічної свідомості, що мають високий рівень значущості для виявлення індексів екопсихологічних диспозицій, які визначають спрямованість дій і вчинків на взаємодію з довкіллям. Емпірично встановлено, що на етапі студентського віку триває формування екологічної свідомості. Перспективи подальших досліджень убачаємо в поглибленому вивченні нормативної моделі екологічної свідомості зростаючої особистості як суб'єкта екопростору.

Ключові слова: свідомість, екологічна свідомість, довкілля, колборативна, несесітивна, індиферентна, екосовмесійна, гашенарна екодиспозиція.

Potapchuk L. V., Kordunova N. O. Peculiarities of Students' Ecological Consciousness under Circumstances of Social Transformations. The article deals with the manifestation peculiarities of ecological consciousness of student youth under social transformations conditions in modern Ukrainian society. It has been determined, that negative influence of economical and political transformations caused the deformations appearance of normative consciousness of personality. Such deformation also influences on the formation of ecological consciousness of student youth. Scientific approaches to understanding the terms “consciousness” and “ecological consciousness” have been analyzed. It is indicated that consciousness is the higher level of mental activity and psychic reflection of subjective images of subjective world, human activity of objective reality learning. It is shown that one of the

important places in the structure of consciousness occupies the ecological consciousness that aims at the organization and transformation of the surrounding world, according to its own needs and intentions. The empirical research results concerning the formation level of ecological consciousness of student youth have been represented. Factors of ecological consciousness with high significance level for detection of ecopsychological dispositions indices have been defined, that determine the actions and deeds orientation on interaction with the environment. It was empirically revealed that ecological consciousness is being formed during student age. Perspectives of further research of the obtained results we see in the development of normative model of ecological consciousness of growing personalities as a subject of ekospace.

Keywords: consciousness, ecological consciousness, environment, collaborative, necessitive, indifferent ecodisposition.

Потапчук Л. В., Кордунова Н. О. Особенности экологического сознания студенческой молодежи в условиях общественных преобразований. В статье рассматриваются особенности проявления экологического сознания студенческой молодежи в условиях общественных преобразований в современном обществе. Установлено, что негативное влияние экономических, политических преобразований обуславливает появление искривлений нормативного сознания личности. Такое искривление влияет и на формирование экологического сознания студенческой молодежи. В работе проанализированы научные подходы к пониманию понятий «сознание», «экологическое сознание». Указанно, что сознание – это высший уровень психической активности и психического восприятия субъективных образов субъективного мира, активности человека в освоении объективной действительности. Показано, что одно из весомых мест в структуре сознания имеет экологическое сознание, которое направлено на организацию и трансформацию окружающего мира соответственно к личным потребностям и намерениям. Приведены результаты эмпирического исследования относительно уровня формирования экологического сознания студенческой молодежи. Определены аспекты экологического сознания, которые имеют высокий уровень значения для выявления индексов экопсихологических диспозиций, которые определяют направленность действий и поступков на взаимодействие с окружающей действительностью. Эмпирически установлено, что на этапе студенческого возраста продолжается формирование экологического сознания. Перспективы дальнейших исследований видим в более глубоком изучении нормативной модели экологического сознания развивающейся личности как субъекта экостранства.

Ключевые слова: сознание, экологическое сознание, окружающая действительность, колборативная, несеситивная, индифферентная, экосовмесийная, гашенарная экодиспозиция.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема формування екологічної свідомості займає важливе місце в умовах суспільних перетворень сучасного українського суспільства. Сьогодні

питання екологічної свідомості належать до глобальних соціально-психологічних проблем, що вивчає світова та вітчизняна психологія. Розв'язання екологічних проблем неможливе без змін і вдосконалення екологічної освіти та її основного ядра – екологічної свідомості людини.

Сьогодення характеризується низьким рівнем загальної свідомості нашого суспільства загалом та її низьким рівнем у студентській молоді. Тому нині пошук нових форм формування екологічної свідомості особистості складає зтеоретичного та практичного погляду одне з важливих завдань.

Аналіз досліджень цієї проблеми. На думку науковців, екологічна свідомість – важливий світоглядний орієнтир особистості, вона спроможна активно впливати на корекцію сучасного способу життя людей та форми їхнього природокористування. З огляду на це, важливого значення сьогодні набуває системне вивчення екологічної свідомості в студентській молоді.

Студентський вік – це етап формування самосвідомості й власного світогляду, етап прийняття відповідальних рішень. У цьому віці молода людина формує самосвідомість, власну систему поглядів, знань, переконань, це завершальний етап виховання і формування особистості, що забезпечує повне відображення екологічного світу, ставлення власного «Я» до нього, рефлексію й регуляцію екологічно доцільної поведінки та діяльності.

Різні аспекти дослідження означеної проблеми розглянуто у вітчизняній літературі, зокрема обґрунтовано розуміння екологічної свідомості в роботах Е. Гірусова, І. Кряжа, Л. Мельника, О. Салтовського, В. Скребця та ін., визначення типології екологічної свідомості (О. Вернік), зміст й особливості генезу екологічної свідомості (В. Панок, В. Скребець, С. Яковенко), потребу перебудови екологічної свідомості (С. Дерябо, О. Панов, В. Пустовойтов, Ю. Швалб, В. Ясвін), екоцентричну свідомість як світоглядну систему поглядів (А. Львовичкіна, О. Рудоміно-Дусятська).

Зростає інтерес науковців до проблеми формування екологічної свідомості особистості. На думку дослідників (О. Гречишкіна, О. Мягченко, Г. Тарасенко), саме рівень екологічної свідомості особистості визначає природу як самоцінність.

Відповідно до цього будуються різні концепції, на основі яких розробляють діагностичні методи вивчення особливостей екологічної

свідомості, пов'язані з домінуванням одного з трьох елементів середовища – людини, природи чи їх співіснування (А. Львовчкіна, В. Панок, О. Рудоміно-Дусятська, В. Скребець).

Становлення екологічної свідомості – складний і динамічний процес, що характеризується своїми особливостями. Важливим у формуванні екологічної свідомості є період юності, оскільки в цьому віці накопичуються психологічні резерви, що підводять самосвідомість до найважливішої її генетичної форми в період дорослості. У зв'язку із цим актуальне дослідження екологічної свідомості як складного особистісного утворення суб'єктів юнацького віку.

Мета статті – виявити особливості екологічної свідомості студентської молоді та чинників, якими зумовлено її формування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Наукові уявлення про навколишній світ, місце в ньому людини та гармонізація її відносин з довкіллям пов'язані з розвитком екологічної свідомості як результату відображення специфічних соціальних екологічних законів існування, визнання суб'єктивного значення наявних стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем та формування на цій основі певного способу життя.

На сьогодні нагромаджена значна кількість даних, які дають змогу стверджувати, що свідомість виступає показником цивілізованості суспільства, найважливішим чинником удосконалення способу життя, добробуту людей, перспектив розвитку.

Свідомість – одне з фундаментальних понять психології, що характеризує здатність людини виробляти узагальнені знання про зв'язки, закономірності об'єктивного світу, ставити цілі й розробляти плани, що передують її діяльності в природному й соціальному середовищі, регулювати та контролювати емоційні й предметно-практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири свого буття та творчо перетворювати умови свого існування [2].

Свідомість – вищий рівень психічної активності та психічного відображення, активності людини в освоєнні об'єктивної дійсності; це властивість високоорганізованої матерії, мозку людини, яка полягає у створенні суб'єктивних образів суб'єктивного світу, в отриманні, зберіганні й обробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на розв'язання певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю.

На думку К. Платонова, свідомість, як вища форма психічного відображення, інтегрує всі передуючі їй форми відображення (фізичне, хімічне, інстинктивне, індивідуальне й суспільне) з урахуванням саморефлексії, яка організовує поведінку.

Одне з вагомих місць у структурі свідомості посідає екологічна свідомість, спрямована на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів.

Відповідно до цього будуються різні концепції становлення екологічної свідомості особистості. Як зазначає А. Львовчикіна, екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [3].

Учені С. Дерябо, В. Скребець, В. Ясвін успішно розвивають цей напрям. Вони виокремлюють такі форми екологічної свідомості: індивідуальну, яка включає особистісні цінності й смисли; суспільну, що відображає узагальнені ідеї, уявлення різних соціальних груп або суспільства загалом [2; 7; 8].

Екологічна свідомість по-справжньому реалізується в структурі стосунків людини з навколишнім середовищем, зумовлює та детермінує відповідну поведінку і діяльність на основі саморефлексії, саморегуляції й корекції. Реалізується вона певною визначеністю у контролі за виконанням намічених програм взаємодії в природному, штучному, соціальному середовищі [3].

Проблема соціально-екологічної сфери особистості, зокрема формування її екологічної свідомості, – одна з ключових в екологічній психології. Це викликано змінами, які відбулися у зв'язку з негативними наслідками нераціонального використання природи.

Отже, проблема оптимізації соціально-екологічних відносин виходить на перший план наукового пошуку й суспільної свідомості людини. Як відзначає М. Моїсеєв, «необхідна глибока моральна перебудова саме духу та змісту культури людства. Екологічні принципи будуть змінюватись разом з розвитком техніки й технологій, в міру витрат ресурсів і, можливо, через повну перебудову всієї технологічної основи нашої цивілізації. Людям доведеться визнати це і навчитися співвідносити свої дії, свої бажання і наміри з екологічними принципами й іншого шляху у нас немає» [4].

Осмислення цього положення надає розуміння того, що лише перебудова свідомості суспільства в ставленні до довкілля дасть мож-

ливість людству дотримуватися вимог екологічного імперативу й вийти на новий гармонійний рівень соціально-екологічних відносин.

Насамперед дискусійним виявляється питання про належність екологічної свідомості до однієї з форм суспільної свідомості.

Проблема формування екологічної свідомості центральна в роботах Е. Гірусова, який екологічну свідомість розуміє як сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства і природи в аспекті оптимального їх розв'язання відповідно до конкретних потреб суспільства та природних можливостей [1].

Із цим визначенням співзвучна характеристика екологічної свідомості, запропонована О. Салтовським: «У загальному вигляді екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між людьми і природою в процесі регулювання системи “суспільство–природа” у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для певних груп, що відображають їх ставлення до природи» [6].

Такий підхід засвідчує, що дослідники дотримуються позиції залежності свідомості від соціально-екологічних відносин. Соціально-екологічні відносини розуміємо як таку систему відносин між людьми, які складаються в процесі їх діяльності зі споживання природних ресурсів, раціонального використання, відтворення й охорони природи для задоволення своїх потреб залежно від типу екологічної свідомості. Мається на увазі, що як екологічна свідомість обумовлює соціально-екологічні відносини, так і соціально-екологічні відносини сприяють формуванню відповідного типу екологічної свідомості, а саме ставленню людини до соціально-екологічних процесів і явищ. Отже, екологічна свідомість та соціально-екологічні відносини детермінаційно поєднані між собою, оскільки одночасно є суб'єктом і об'єктом один одного.

О. Салтовський за гносеологічним критерієм відокремлює в структурі екологічної свідомості буденну й теоретичну свідомість. Буденна екологічна свідомість не систематизована у вигляді теорій та ідей, вона формується стихійно за безпосереднього контакту з природним середовищем, при використанні у своїй практичній діяльності ресурсів природи. Однак слід зазначити, що діяльність людини з початку її існування має цілеспрямований характер. Уже на початковому етапі історичного розвитку людства свідомість була невід'ємною частиною діяльності, а отже і відносин між людиною та природним середовищем. Проте буденна екологічна свідомість – лише

зовнішнє відображення екологічної ситуації. Утіленням такої концепції є формування теоретичної або систематизованої свідомості, яка ґрунтується на знанні особливостей формування відносин у системі «людина–природа» [6].

Емпіричне дослідження спрямовувалося на виявлення рівня екологічної свідомості студентської молоді та чинників, якими зумовлено її формування. У дослідженні брали участь 60 студентів психологічного та філологічного факультетів СНУ імені Лесі України.

Ми спробували отримати індекси кількісного вияву екопсихологічних диспозицій, які займають респонденти на момент дослідження. За цими екодиспозиціями простежується спрямованість дій та вчинків як узагальнена риса особистості або потенційна схильність людини чинити так чи інакше щодо довкілля.

За результатами середніх тестових розрахунків наших досліджуваних за тестом «Екоціннісних диспозицій» ми отримали показники пріоритетних екодиспозицій.

Таблиця 1

Співвідношення екопсихологічних диспозицій і результатів пріоритетних диспозицій

Група досліджуваних	СІЬ		Nes		Ind		Sms		Smt		Gach	
	73	43,3	39	23,5	40	10	34	16,6	12	3,3	25	3,3
Філологи	73	43,3	39	23,5	40	10	34	16,6	12	3,3	25	3,3
Психологи	73	48,6	40,4	16	38	19,6	32	12,5	11	3,3	21	0

Ці показники вказують, що для студентів особливе значення має колаборативна екодиспозиція (СІЬ), оскільки в цей період у юнацтва вже сформовані уявлення про навколишнє середовище. У 43,3 % філологів та 48,6 % психологів переважає саме вона, і рівень вираженості складає 73 % в обох групах. Ця екодиспозиція сприяє формуванню еконормативної поведінки, в основі якої лежить доцільність і розумна взаємодія з природним середовищем.

У частини студентів виявлена несісетивна екодиспозиція (Nes). Саме у 23,5 % філологів і 16 % психологів, яка виявляється у проявах споживацької поведінки щодо природного середовища та призводить до прагматичного стилю взаємодії з природою. У юнацтва такого типу поведінки переважає потреба привласнення, тобто брати від природи все, що потрібно, не турбуючися про шкоду, яку можна нанести.

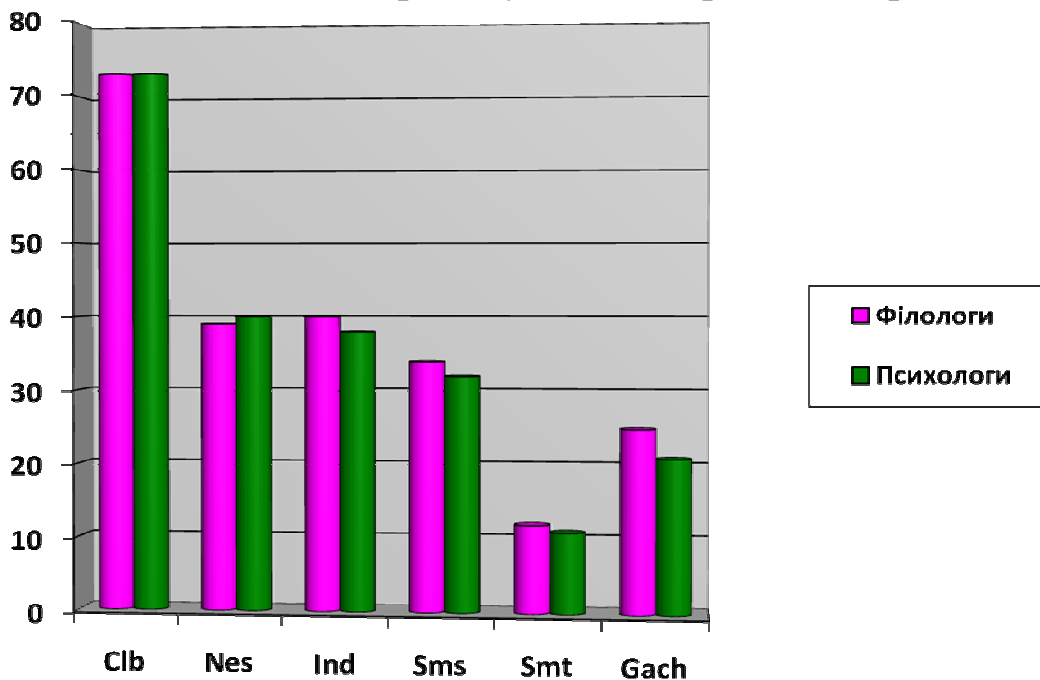
Індиферентна екодиспозиція (Ind) переважає в 10 % студентів філологів та 19,6 % студентів психологів. Це виявляється в байдужості, відстороненні, халатності щодо навколишнього середовища. В

їх свідомості індиферентна екодиспозиція чи не найпоширеніша річ, яка дає змогу не помічати, що відбувається навкруги.

Поряд з цим для студентів є важливою і екосовмесійна диспозиція (Sms). Так, 16,6 % філологів та 12,5 % психологів надали перевагу цьому плану поведінки у взаємодії з довкіллям. Це може бути наслідком впливу засобів масової інформації або проживання на забрудненій території.

3,3 % діагностованих і однієї, й іншої групи вважають, що ефективне використання природних ресурсів приводить до покращення життя людини. Це явний прояв совметральної екодиспозиції (Smt) як усвідомленої лінії аргументованого й обґрунтованого приборкування природних систем задля задоволення своїх інтересів, нерідко насилля над природою з метою її експлуатації. Однак, на жаль, у них відсутня світоглядна позиція щодо підкорення природи для задоволення свого життя, інтересів, тому що, коли природа нагадує про себе певними проявами, то людина шукає в ній же захист.

Гашенарна екодиспозиція (Gach) виявлена в 3,3 % діагностованих філологів. Для неї характерна напівсвідома схильність наносити шкоду тим чи тим об'єктам. Можливо, це пов'язано з відсутністю світоглядної позиції, внутрішніми суперечностями особистості, залежністю вчинків і дій від стороннього впливу. Описані вище показники екопсихологічних диспозицій випробовуваних зображені на рис. 1.

Рис. 1. Співвідношення екопсихологічних диспозицій у свідомості студентів

Умовні позначення: Clb – співробітництво, співпраця, Nes – привласнення, споживання, Ind – байдужість, відсторонення, Sms – залежність, слабкість, Smt – підкорення, володіння, Gach – нанесення шкоди.

Для визначення основних компонентів екологічної свідомості використано тест «Незакінчених речень екологічного спрямування».

Таблиця 2

Показники екологічної свідомості

Досліджувані студенти	Імпліцитність	Експліцитність	Компліцитність
Філологи	24,4	42,6	33,0
Психологи	22,3	43,3	34,4

Інтегральний показник фактичного екологічного навантаження серед різних життєвих цінностей досліджуваних указує, що лише 24,4 % студентів-філологів і 43,3 % психологів з обсягу свого семантичного простору проявляють потребу цікавитись екологічною тематикою.

Осмилюючи склад екологічної свідомості досліджуваних виявлено, що за показниками найхарактерніших рис екологічної свідомості особистісна причетність до екології здійснюється студентською молоддю здебільшого правовими засобами збереження довкілля.

Про нестійкість і незрілість екологічного світобачення свідчить і показник компліцитності, тобто спрямованості в часі, причетності до проблем екології в теперішньому, минулому чи майбутньому. Він становить 33,0 % у студентів-філологів та 34,4 % у психологів. Це свідчить, що в молоді немає чіткого розуміння щодо важливості екології саме сьогодні, а не у віддаленій перспективі.

Аналіз активності екологічної свідомості досліджуваних показує низький рівень екопсихологічної атрибуції буденної свідомості. Відсоток вираженості її у досліджуваних становить 42,6 % у студентів-філологів та 43,3 % у психологів. Екологічну свідомість досліджуваних можна охарактеризувати як експліцитну, оскільки рівень вираженості майже ідентичний.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані результати дають змогу зробити висновки про те, що для досліджуваних студентів характерним показником є незрілість екологічної свідомості, яка, зазвичай, проявляється у внутрішніх суперечностях між емоційно-чуттєвим сприйняттям природних процесів і явищ, стану довкілля та невмінням раціонально організувати, визначити власну активну позицію стосовно тих явищ. Отримані показники вказують, що досліджувані мають уявлення щодо проблем екологічного стану довкілля, але особистої ролі в його поліпшенні не бачать. Бу-

денна свідомість хоча й характеризується експліцитним рівнем її усвідомлення, проте, як видно з показників екологічної свідомості, є недостатньою, щоб її активність стала справді дієвою щодо навколишньої дійсності.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в поглибленому вивченні нормативної моделі екологічної свідомості зростаючої особистості як суб'єкта екопростору.

Література

1. Гирусов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию / Э. В. Гирусов // Взаимодействие общества и природы. – М. : Наука, 1986. – 352 с.
Girusov E. V. Ot ekologicheskogo znaniya k ekologicheskomu soznaniyu [From ecological knowledge to ecological consciousness] / E. V. Girusov // Vzaimodeystviye obshchestva i prirody. – M. : Nauka, 1986. – 352 s.
2. Дерябо С. Д. Слагаемые экологического сознания / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин // Экология и жизнь. – 2006. – № 9. – С. 11–16.
Deryabo S. D. Slagaemye ekologicheskogo soznaniya [Constituents of ecological consciousness] / S. D. Deryabo, V. A. Yasvin // Ekologiya i zhyzn. – 2006. – № 9. – S. 11–16.
3. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології : навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – МАУП, 2004. – 136 с.
Liovochkina A. M. Osnovy ekolohichnoyi psykholohiyi : study guide [Essentials of ecological psychology] / A. M. Liovochkina. – MAUP, 2004. – 136 s.
4. Моисеев Н. И. Алгоритмы развития / Н. И. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 267 с.
Moiseyev N. I. Algoritmy razvitiya [Algorithms of development] / N. I. Moiseyev. – M. : Nauka, 1987. – 267 s.
5. Потапчук Л. В. Психологічні особливості ціннісного ставлення особистості людини до природи / Л. В. Потапчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 2. – Вип. 1. – С. 192–197.
Potapchuk L. V. Psykholohichni osoblyvosti tsinnisnoho stavlennia osobystosti liudyny do pryrody [Psychological peculiarities of personality value attitude to the nature] / L. V. Potapchuk // Aktualni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. In-tu psykholohiyi im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy / ed. by S. D. Maksymenko. – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2009. – T. 2. – Vyp. 1. – S. 192–197.
6. Салтовський О. І. Основи соціальної екології / О. І. Салтовський. – К. : Наука, 1997. – 166 с.
Saltovskiy O. I. Osnovy sotsialnoyi ekolohiyi [Essentials of social ecology] / O. I. Saltovskiy. – K. : Nauka, 1997. – 166 s.

7. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія / В. О. Скребець. – К. : Вид. дім «Слово», 2004. – С. 39–84.
Skrebets V. O. Ekolohichna psykhohohiya u viddalenykh naslidkakh ekotekhnohennoyi katastrofy : monography [Ecological psychology in term consequences of eco-technogenic catastrophe] / V. O. Skrebets. – K. : Vyd. dim “Slovo”, 2004. – S. 39–84.
8. Ясвин В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.
Yasvin V. A. Psikhologiya otnosheniya k prirode [Psychology of attitude to the nature] / V. A. Yasvin. – M. : Smysl, 2000. – 456 s.

УДК 39[159.9+378]

Д. М. Сабол

Received February 02, 2015;

Revised March 12, 2016;

Accepted April 26, 2016.

ТРЕНІНГ ЗА МЕТОДИКОЮ «РОДОВЕ ДЕРЕВО» ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті викладено структуру та хід тренінгу за авторською методикою «Родове дерево». Методика направлена на формування етнічної свідомості молоді через усвідомлення себе, зв'язок зі своєю сім'єю, родом, етносом засобами української народної вишивки шляхом розуміння філософії вишитого рушника. Актуальність звернення до означеної теми визначається збільшенням суспільного та наукового інтересу до феномену етнічної свідомості та проблематики її формування, зокрема й засобами декоративно-прикладного мистецтва. Важливість проблеми формування етнічної свідомості продиктована реаліями сьогодення, вона є ціннісним вектором щодо підходів роботи з молоддю. Методика «Родове дерево», представлена в статті, проєктивна, її унікальність полягає в поєднанні відомостей із культури українського етносу, етнічної психології, арт-терапії, гештальт-терапії. Мета публікації – висвітлити ходу тренінгу з формування етнічної свідомості молоді. У тренінгу надається можливість відобразити за допомогою заготовлених матеріалів модель своєї родини у вигляді родового дерева чи букету, за якими можна діагностувати стосунки в батьківській сім'ї. Ця робота може торкатися низки теперішніх проблем учасника тренінгу, пов'язаних із нерозв'язаними питаннями дитинства, тому тренінг може мати й психотерапевтичний характер. Часткові завдання тренінгу: творчий розвиток особистості; підвищення ціннісно-сислової когнітивної склад-